

L'EPÍSTULA 3 D'INNOCENCI I (402-417): EN ELS ORÍGENS DE LA SEU EPISCOPAL TARDOANTIGA DE GERUNDA

NARCÍS M. AMICH RAURICH

Lluny de les tradicions pietoses que han omplert les obres historiogràfiques gironines dels darrers segles per explicar els orígens de la seu episcopal gironina, el present treball pretén aportar una mica de llum a la qüestió, valorant el text d'una *epistula* papal d'inici del segle V, la qual sembla proporcionar-nos importants dades sobre els orígens del mateix bisbat, així com també sobre l'estructura i l'organització de la primitiva comunitat cristiana de *Gerunda*¹, documentada almenys des de principi del segle IV².

INNOCENCI I, BISBE DE ROMA (402-417)

Innocenci I, successor en la seu romana d'Anastasi I (399-402), és una de les figures més importants de l'Església dels primers segles³. La seva tasca

¹ Sobre les fonts escrites d'època tardoantiga referents a l'antiga ciutat de *Gerunda*, Amich 1997; Canal-Canal-Nolla-Sagrera 2000, 30-35; Amich 2002, amb un important recull historiogràfic i documental.

² Els documents més antics sobre el primitiu cristianisme a la ciutat de Girona corresponen als primers anys del segle IV, concretament els que fan referència al martiri que hi patí Fèlix, testimoniat pel poeta hispanoromà Prudenci (*Peristephanon* IV, 29-30), així com també el conjunt sepulcral paleocristià conservat a l'actual temple de Sant Feliu, amb una cronologia en els primers decenniis del segle IV. Sobre aquest conjunt escultòric. Amich 2000.

³ Amann 1922, col.1940-1950; Green 1973; Wermelinger 1975, 116-133; i Studer 1986, 710-715, on es recullen els estudis més importants i les principals edicions crítiques de les seves epístoles.

al front de la seu romana va coincidir amb una època de profunds canvis, que en l'aspecte tenen el seu punt culminant amb la caiguda de la ciutat de Roma l'any 410 en mans d'Alaric, un fet que va impressionar profundament les consciències cristianes i paganes de l'època. En el camp eclesial, la situació era també molt inestable. La conjuntura creada per l'anomenada controvèrsia pelagiana, que amenaçava de trencar la unitat de l'Església, va comportar una actitud decidida per part d'Innocenci I de reafirmació del primat del bisbe de Roma. De fet, la defensa de la primacia de la seu romana sobre la resta de l'Església fou una de les constants del seu pontificat.

La tasca pastoral i doctrinal d'Innocenci I queda sobretot reflectida en el seu riquíssim epistolari, compost per un total de 36 epístoles, de les quals, ja amb anterioritat a Lleó I el Magne (440-461), se n'havien extret alguns passatges amb finalitats canòniques i que, de fet, constitueixen el fons primigeni de les primeres col·leccions decretals pontificies.

A la Gàl·lia, a Hispània, a Itàlia i a les comunitats cristianes d'Orient, Innocenci s'esforçà sobremanera per aconseguir la unitat de les regles canòniques, litúrgiques i morals de l'Església sencera. Per assolir aquest extrem, imposà arreu l'adopció dels costums i de les reglamentacions romanes, enteses aleshores com a reflex de la tradició eclesial apostòlica més pura i genuïna.

En la reafirmació del primat romà, que caracteritza tota l'obra epistolar d'Innocenci I, cal fer notar dos aspectes especialment importants⁴ en primer lloc, es pot observar com el pontífex varia el to dels seus plantejaments, segons les cartes fossin dirigides a bisbes del mateix districte metropolità de Roma, adoptant una actitud més autoritària, o en canvi, si aquestes anaven adreçades a prelats d'altres esglésies, prenien un to més conciliador i diplomàtic; per altra banda, un segon fet a destacar és que els arguments donats per Innocenci en la seva justificació del primat romà no són sempre els mateixos. En primer lloc, emprava sovint l'argument de la "tradició romana", segons la qual calia considerar el bisbe de Roma successor directe de Pere, i que com a tal li corresponia l'obediència de les altres esglésies; altres vegades, en canvi, recorre a la legislació sinodal, és a dir, als canons del Concili de Nicea, en la forma en què eren interpretats a Roma en la seva època⁵

⁴ Studer 1986, 712-713

⁵ Sobre l'origen i desenvolupament del concepte de "primacia romana" a partir del segle V, Gaudemet 1971, 93-133.

És precisament durant el pontificat d'Innocenci I, en els primers anys del segle V, que tindrem la primera menció històrica de l'existència de la seu episcopal de *Gerunda*. En efecte, la primera al·lusió la trobem en una *epistula* que Innocenci I va adreçar als assistents al I Concili de Toledo, que s'havia reunit en aquella ciutat cap a l'any 400. Aquesta reunió episcopal havia estat convocada amb l'expressa finalitat d'atacar i condemnar el priscil-lianisme, una heretgia molt estesa a Hispània en aquells anys i que amenaçava de trencar l'estabilitat d'aquesta Església⁶.

El priscil-lianisme era una secta fanàtica i d'ascetisme exagerat. Els seus membres els uns als altres "germans", es creien elegits i inspirats per Déu i professaven la pobresa, la continència, l'abstinència de carn, i fins i tot, arribaren a prohibir el matrimoni⁷.

Priscil·lià (345-385), bisbe d'Àvila entre els anys 381 i 385, esdevingué cap d'aquesta secta o moviment religiós que s'expandirà, sobretot al començament, a mitjan segle IV, per les àrees menys romanitzades de la península ibèrica, principalment pel nord-oest, i concretament per la *Gallaecia*, i que reclutarà els seus seguidors, majoritàriament, entre components de les capes socials més cultes i aristocràtiques. Segons M. Sotomayor, els priscil-lianistes intentaren, des d'un principi, ocupar el major nombre de seus episcopals, a partir d'un planter de candidats aptes per a cobrir, dignament, els graons més alts de la jerarquia eclesiàstica hispana, amb la finalitat de realitzar, des de dins, la seva reforma espiritual⁸.

La difusió de les doctrines priscil-lianistes, molt important i evident en els darrers decennis del segle IV, documentada, sobretot, en els bisbats del nord-est i del sud de la Península, comportarà, ràpidament, un clar enfrontament i una profunda divisió entre l'episcopat hispànic d'aquell moment. Ni la

⁶ Pel que fa a la problemàtica que planteja la celebració d'aquest concili toledà i la seva relació amb la polèmica priscil-lianista, Orlandis/Ramos-Lissón 1986, 80-97.

⁷ Priscil·lià d'Àvila i el moviment priscil-lianista han generat una ingent bibliografia. Entre aquesta, cal destacar els treballs de Volmann 1974, col. 485-559; Chadwick 1978; Sotomayor 1979, 233-272, amb un exhaustiu recull bibliogràfic sobre el tema i sobre les fonts d'estudi del priscil-lianisme; Orlandis/Ramos-Lissón 1986, 65-100, amb especial atenció a la problemàtica conciliar d'aquest moviment en relació a l'Església hispànica del segle IV.

⁸ Sotomayor 1979, 236.

condemna de les tesis doctrinals priscil·lianistes realitzada en el concili convocat i celebrat a la ciutat de Saragossa l'any 380⁹, ni la posterior condemna i execució del bisbe Priscil·lià -juntament amb alguns dels seus deixebles i seguidors-, acusat de màgia, malefici i conciliàbuls nocturns, que tingué lloc a la ciutat de Trèveris l'any 385 per ordre de l'emperador Magne, pogueren acabar de soca-rel amb el moviment, el qual, a final d'aquest segle IV, continuava estenent-se amb força per la geografia peninsular.

Estant així les coses, el mes de setembre de l'any 400 es reuní a Toledo, a la *Cartaghinensis*, un concili¹⁰. Els bisbes catòlics hispànics cercaven -principalment-, per una part, aconseguir la unitat de les esglésies peninsulars, mentre que, per una altra, pretenien acabar amb les ordenacions episcopals que, de forma il·legal, continuaven realitzant-se en diferents indrets, majoritàriament al nord-oest de la península. D'aquests dos objectius inicials només fou aconseguit plenament el segon. En efecte, una bona part dels bisbes de la *Gallaecia* foren readmesos a l'episcopat tot conservant els seus drets després de renunciar, davant del concili, de llurs creences priscil·lianistes.

LA INTERVENCIÓ D'INNOCENCI I

El Concili de Toledo, malgrat els avenços aconseguits envers la solució de la qüestió priscil·lianista, no va portar la unitat en l'episcopat hispànic. M. Sotomayor assenyala que els bisbes d'Hispania, després d'aquell concili, es trobaven dividits en tres grans blocs: els que continuaven essent priscil·lianistes, els reunits a Toledo juntament amb els admesos per ells a la reconciliació (ex-priscil·lianistes) i, finalment, un tercer grup on se situaven els bisbes

⁹ Aquest concili es va començar a celebrar a la ciutat de *Caesaraugusta* el dia 4 d'octubre de l'any 380, i va comptar amb l'assistència de 12 bisbes hispànics. Es pot consultar el text de les actes conciliars a *La Colección Canónica Hispana* (ed. Rodríguez 1984), IV, 291-296. Hi ha traducció catalana a *Concilis Provincials Tarraconenses* (ed. Marquès 1994), 53-55.

Sobre les circumstàncies de la celebració del concili i els seus resultats en el marc de la controvèrsia priscil·lianista, Sotomayor 1979, 234-241; Orlandis/Ramos-Lissón 1986, 65-80.

¹⁰ Hi ha certes dificultats per a l'establiment exacte de l'any de celebració d'aquest concili. Així, mentre alguns autors situen la data en un moment indeterminat, entre els anys 397-400 (*Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed. Vives/Marín/Martínez 1963, 19), altres, com M. Sotomayor (Sotomayor 1979, 245) i, sobretot, Orlandis i Ramos-Lissón, creuen molt més probable la data de l'any 400 com la de la celebració d'aquest concili (Orlandis/Ramos-Lissón 1986, 81).

malcontents que no estaven disposats a consentir el manteniment en la prelatura dels priscil·lianistes penedits¹¹.

És en aquest context d'enfrontament i divisió que cal situar la intervenció, que hom data, segons alguns autors, entre el 404/405¹² o, segons altres, entre el 408-409¹³, del papa Innocenci I, quan, mitjançant una carta adreçada als bisbes que s'havien reunit en el concili toledà, intentà resoldre definitivament l'afer priscil·lianista¹⁴. La situació cismàtica i de divisió que vivia l'església hispànica explicaria el retard a sotmetre a Roma la decisió conciliar i, en conseqüència, la resposta papal. L'*epistula 3* d'Innocenci documentaria el viatge que el bisbe Hilari, sembla que en representació dels bisbes reunits a Toledo, hauria realitzat a Roma abans dels anys 408-409, on el bisbe hispà exposà al consell episcopal romà la situació en què es trobava l'església hispana¹⁵.

En la seva carta Innocenci I exhorta els bisbes a acceptar tots aquells que, havent renegat del seu passat, se n'havien penedit, tot reconeixent els seus errors. Però, en canvi, mana als prelats de la *Tarraconensis* que actuïn molt severament contra dos bisbes, Rufí i Minici, que havien continuat ordenant prelats de manera il·legítima, contra la voluntat del poble, de les disposicions disciplinars i dels drets dels metropolitans¹⁶: "*Dehinc Tarraconensium episcoporum est causa tractanda, qui pari modo Minicium in Gerundensi ecclesia*

¹¹ Sotomayor 1979, 251.

¹² Sotomayor 1979, 251.

¹³ Vilella 1996-1997, 1041-1056, sobretot 1043, un excel·lent treball on s'estudia l'afer priscil·lianista en el marc de la vida conciliar de l'església de la *Tarraconensis* del segle V, a més de ressenyar les principals obres i recerques publicades sobre aquesta qüestió.

¹⁴ Innocenci I: *Epistula III*: PL 20, col. 485-493.

¹⁵ Sobre aquesta *Ep.3* i la informació que aporta sobre l'església de la *Tarraconensis* a inici del segle V, Vilella 1996-1997, 1042-1044.

¹⁶ El concili ecumènic de Nicea, celebrat l'any 325, va establir com calia que es realitzessin les eleccions episcopals en les províncies eclesiàstiques. A aquestes eleccions fan referència les disposicions contemplades als canons IV, VI i XVI d'aquest mateix concili:

càn. IV: *De ordinatione episcoporum. Episcopum convenit maxime quidem ab omnibus qui sunt in provincia episcopis ordinari. Si autem hoc difficile fuerit, aut propter itineris longitudinem: modis omnibus tamen tribus in id ipsum convenientibus et absentibus episcopis pariter decernentibus et per scripta consentientibus tunc ordinatio celebretur. Firmitas autem eorum, quae geruntur per unamquamque provinciam, metropolitano tribuatur episcopo* (Concili de Nicea. can IV: COD, 7)

càn. VI. *De primatibus episcoporum. (...) Illud autem generaliter clarum est, quod si quis praeter consilium metropolitani fuerit factus episcopus, hunc magna synodus definivit episcopum existere*

episcopum ordinassi conquesti sunt; et juxta Nicaenos canones ferenda est de tali usurpatione sententia” .

D'aquesta epístola papal ens interessa, molt especialment, la figura de Minici (*Minicius*). Aquest, que era bisbe d'una seu avui desconeguda -molt possiblement de la *Tarraconensis*-, s'havia arrogat el dret d'ordenar un bisbe “*in Gerundensi ecclesia*”, en contra dels drets que en aquesta elecció i promoció tenia el metropolità de Tarragona. És precisament aquesta referència a Minici la més antiga que tenim sobre l'existència de la seu episcopal de *Gerunda*¹⁷ .

En síntesi, en el capítol segon d'aquesta carta que Innocenci I havia dirigit als bisbes d'Hispània, es fa esment a les queixes que havien efectuat els bisbes de la *Tarraconensis* (possiblement durant la celebració d'un concili provincial, les actes del qual no ens han pervingut actualment), en el sentit que un tal *Minicius* havia ordenat de forma il·legal un bisbe a la comunitat cristiana de *Gerunda*, en contra de la voluntat dels fidels¹⁸, de la mateixa comunitat i del metropolità tarragoní.

És, aquesta, l'única notícia que tenim sobre aquest bisbe ordenat il·legítimament a Girona per Minici a inici del segle V, en el que sembla un intent, per part d'aquest, segons creiem, d'instal·lar en aquesta ciutat un bisbe adepte a la causa priscil·lianista. Si hem de fer cas de les exhortacions d'Innocenci I als bisbes hispànics reunits a Toledo, en general, i als bisbes de la

non debere. Sin autem communi cunctorum decreto rationabili et secundum ecclesiasticam regulam comprobato duo vel tres propter contentiones proprias contradicunt, obtineat sententia plurimorum. (Concili de Nicea. can.VI: COD, 43)

càn. XVI. *De his qui in quibus promoti sunt ecclesiis non demorantur. Quicumque temere ac periculose neque timorem Dei prae oculis habentes nec agnoscentes ecclesiasticam regulam discedunt ab ecclesia presbyteri aut diaconi vel quicumque sub regula modis omnibus adprobantur, huiusmodi nequaquam debent in alia ecclesia recipi, sed omnem necessitatem convenit illis inferri, ut ad suas paroecias revertantur, aut si non fecerint oportet eos communionem privari. Si quis autem ad alium pertinentem audacter invadere et in sua ecclesia ordinare praesumpserit non consentiente episcopo, a quo discessit is, qui regulae mancipatur: ordinatio talis irrita comprobetur* (Concili de Nicea. can XVI: COD, p.13-14).

Així doncs, tal com es pot veure en els cànons esmentats, s'estableix que “el bisbe sigui ordenat sempre que sigui possible per tots els bisbes de la província eclesiàstica (*eparquia*) o, almenys, per tres d'ells” (cànon IV). I, en segon lloc, tant el cànon VI com el XVI, estableixen la nul·litat de les ordenacions episcopals no autoritzades pels metropolitans. Sobre el concili de Nicea i les principals disposicions disciplinars, Perrone 1993, 27-44; Alberigo (ed.) 1994, 29-63.

¹⁷Innocenci I: *Epistula III, cap. II: PL 20*, col. 489-490.

¹⁸La participació dels fidels i dels notables de les comunitats cristianes d'Occident en l'elecció dels seus prelats és un fet testimoniat en diverses de les comunitats cristianes dels segles IV i V. Sobre aquesta problemàtica, Gaudemet 1974, especialment 312-316.

Tarraconensis, en particular, en el sentit que calia celebrar un concili provincial per depositar ràpidament el prelat ordenat il·legalment a Girona (“*Illorum etiam episcoporum, qui a Rufino vel Minicio contra regulas ordinati sunt, habeatur plena discussio*”), cal suposar que poc després fou destituït pel metropolità de Tarragona i substituït per un altre segons elecció feta seguint les lleis canòniques establertes.

Pensem que és important de ressaltar com, en els primers anys del segle V, *Gerunda* se'ns mostra ja com una seu episcopal plenament consolidada. El fet que en l'epístola papal se'ns parli d'una elecció feta d'amagat del poble i del metropolità fa pensar en l'existència d'una successió episcopal plenament regularitzada des de feia temps a la ciutat, i també en una comunitat cristiana prou avesada a aquestes eleccions.

Llevat d'aquesta puntual referència a Minici, de molt a començament de segle V, res més no sabem amb seguretat de la seu episcopal de *Gerunda* ni tampoc de l'actuació dels seus bisbes dins del context de la vida eclesiàstica d'aquesta zona del llevant de la *Tarraconensis* -l'actual Catalunya- durant tota la resta del segle V. De totes maneres, és molt probable que un bisbe de *Gerunda* assistís al concili que, convocat pel metropolità tarragoní Ticià per intentar resoldre greus conflictes creats pel priscil·lianisme, -que en aquells moments s'estenia pels bisbats nord-occidentals de la *Tarraconensis* (Osca, Lleida, Tarragona...) i pel sud de les Gàl·lies-, es va celebrar a Tarragona l'any 420, i al qual sabem que van assistir set bisbes de la *Tarraconensis*. La notícia sobre la celebració d'aquest concili i la situació creada pel priscil·lianisme a la *Tarraconense* en aquesta època ens ve proporcionada pel text d'una carta que l'escriptor Consenci, que vivia a Menorca col·laborant amb el bisbe Sever, va adreçar a Agustí, bisbe d'Hipona, l'any 419¹⁹. Aquest document excepcional, valuósíssim per la informació que aporta sobre la situació en què es trobaven diversos bisbats del futur territori català a principi del segle V²⁰, no ens pro-

¹⁹ J. Divjak és qui va publicar per primera vegada l'any 1981 aquesta carta de Consenci a Agustí, coneguda com l'*Epístula 11*. Darrerament, el mateix Divjak ha publicat una nova versió crítica de la mateixa carta. Hom pot trobar el text crític d'aquesta nova versió, acompanyada d'una traducció al català, a Amengual 1992, 82-107; també, Amengual 1991, 217-281. Sobre la interpretació de la carta, i la informació que aporta al coneixement de l'extensió del priscil·lianisme a la província eclesiàstica de la *Tarraconensis*, Vilella 1996-1997, 1044-1050, amb un exhaustiu recull bibliogràfic sobre la qüestió.

²⁰ Sobre la situació creada a causa de l'extensió del priscil·lianisme a la *Tarraconensis*, a partir de les dades contingudes a l'*Ep. 11* de Consenci, són fonamentals els treballs de J. Amengual (1979-1980, 319-338; 1991, 217-281) i de J. Vilella (1996-1997, 1046-1057).

porciona, en canvi, cap notícia segura sobre la seu episcopal gironina ni sobre els seus pastors, si bé, tal com hem indicat anteriorment, és molt possible que entre els set bisbes de la *Tarraconensis* que hi van assistir hi hagués el representant de la seu episcopal gironina²¹.

Comptant, doncs, amb aquestes referències tan escadusseres, extensibles en part a la resta del segle V²², encara que les úniques que actualment tenim a l'abast, es fa difícil, ara per ara, establir els orígens de la seu episcopal gironina. Cal pensar, però, si tenim present la situació exposada a la carta del papa Innocenci I del 408-409, que els moments inicials de la seu episcopal s'haurien de situar, almenys, en un moment indeterminat del segle IV.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Non enim latere potuit, quod Rufinus atque Minicius episcopi in alienis ecclesiis, contra Nicaenos canones, episcopos usurpaverunt ordinare. Haec ne quis sibi audeat vindicare, saltem nunc a nobis est salubriter providendum: ne improba usurpatione dissimulatio in deterius convalescat, et fiat de consuetudine regula, quae non veniat ab ipsa quae litteris mandata est disciplina. Qua in re Hilarii fratris et consacerdotis nostri querela primitus audiatur, qui asseruit Rufinum contra ecclesiarum pacem omni oppugnatione fuisse versatum, et dudum in concilio Toletano erroris sui veniam postulasse, et nunc, cum metropolitano episcopo ordinandi sacerdotes pontificium deberetur, contra populi voluntatem et disciplinae rationem, episcopum locis abditis ordinasse, ecclesias scandalis miscuisse. Dehinc Tarraconensium episcoporum est causa

²¹Segons l'*Epistula 11* de Conscenci (*Ep. 11 21, 306-310*) el concili va reunir sota la presidència del metropolità *Titianus* set bisbes, els noms d'alguns dels quals coneixem: *Agapius*, bisbe d'una seu desconeguda; *Sagittius*, bisbe d'*Hilerda*; *Syagrius*, bisbe d'*Osca*; dels bisbes restants, no en coneixem ni el nom ni la seu episcopal. Ara bé, sembla que tots ells procedien de seus episcopals de la *Tarraconensis*, entre elles, possiblement, també de la de *Gerunda*.

²²En els darres anys, els treballs de J. Vilella han permès demostrar que la vida eclesiàstica de la *Tarraconensis* durant el segle V no era tan fosca i desconeguda com es pensava. L'estudi de les fonts escrites ha permès a aquest autor presentar una activitat sinodal prou important durant aquest període, sobretot durant la segona meitat, fet que demostraria la vitalitat dels seus bisbes i de les comunitats cristianes a les quals representaven. De totes maneres, es tracta sols de referències indirectes, ja que no s'han pogut recuperar les actes conciliaris d'aquestes assemblees episcopals, convocades sovint per tractar repetides successions irregulars que es produïen a la província eclesiàstica. Sobre aquesta qüestió, Vilella 1994, 457-481; Vilella 1996-1997, 1041-1057.

tractanda, qui pari modo Minicium in Gerundensi ecclesia episcopum ordinasse conquesti sunt; et juxta Nicaenos canones ferenda est de tali usurpatione sententia. Illorum etiam episcoporum, qui a Rufino vel a Minicio contra regulas ordinati sunt, habeatur plena discussio: ut quia perperam facti sunt, intelligent id quod vitioso initio adepti sunt, se diutius obtinere non posse.

(INNOCENCI I: *Epistula III*, cap. 2: PL 20, col. 489-490)

BIBLIOGRAFIA

- AMANN, E. (1922): Innocent I (Saint), *Dictionnaire de Théologie Catholique* (dir. A. Vacant, E. Mangenot i É. Amann), vol. VII. 1, París, col. 1940-1950.
- AMENGUAL, J. (1979-1980): Informacions sobre el priscil·lianisme a la Tarraconense segons l'Ep. 11 de Consenci (a. 419), *Pyrenae*, XV-XVI, p. 319-338.
- AMENGUAL, J. (1991): *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a època musulmana*. Vol. I. Estudi, Mallorca.
- AMENGUAL, J. (1992): *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a època musulmana*. Vol. II: Apèndix (Fonts, Bibliografia i Índex), Mallorca.
- AMICH, N. M. (1997): *El nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII)*, Memòria de Recerca inèdita, Universitat de Girona.
- AMICH, N. M. (2000): *Els sarcòfags romans i paleocristians de Sant Feliu de Girona*, Girona.
- AMICH, N. M. (2002): *Les seus episcopals de Girona i Empúries i les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII)*, Tesi doctoral, Universitat de Girona.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. (2000): *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica), Girona.
- CHADWICK, H. (1978): *Prisciliano de Àvila*, Madrid.
- La Colección Canónica Hispana. Vol. IV: Concilios galos. Concilios hispanos: primera parte* (ed. F. Rodríguez, 1984) (Monumenta Hispaniae Sacra. Serie Canonica IV), Madrid.
- Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed. J. Vives, T. Marín i G. Martínez 1963), Barcelona-Madrid.
- Concilis Provincials Tarraconenses* (ed. J. M. Marquès 1994) [Introducció i traducció], Barcelona (Clàssics del Cristianisme núm. 50 bis).
- Concilium Oecumenicorum Decreta* (ed. J. Alberigo, J. A. Dosseti, P. P. Joannou, C. Leonardi, P. Prodi i H. Jedin), Bolonya, 1973³ (= COD).
- GAUDEMET, J. (1971): Aspects de la primauté romaine du Ve au XV siècle, *Ius Canonicum*, XI, n° 22, Universidad de Navarra, 93-133.
- GAUDEMET, J. (1974): La participation de la communauté au choix de ses pasteurs

- dans l'Eglise latine. Esquisse historique, *Ius Canonicum*, 28, Universidad de Navarra, 308-326.
- GREEN, M. R. (1973): *Pope Innocent I*, Oxford.
- ORLANDIS, J. i RAMOS-LISSÓN, D. (1986): *Historia de los concilios de la España romana y visigoda*, Pamplona.
- Patrologiae cursus completus*. Serie latina. (ed. J. P. Migne, 1844-1864) 221 vols. Reimpr. 1878-1890, Paris (= *PL*).
- PERRONE, L. (1993): De Nicea (325) a Calcedonia (451), *Historia de los concilios ecuménicos* (G. Alberigo ed.), Salamanca.
- SOTOMAYOR, M. (1979): La Iglesia en la España romana, *Historia de la Iglesia en España* (dir. R. García Villoslada), I, Madrid, 7-400.
- STUDER, B. (1986): IX. Escritores de Italia hasta San León Magno, *Patrologia* (dir. A. BERARDINO), III, Madrid, 710-714.
- VILELLA, J. (1994): La correspondencia entre los obispos hispanos y el papado durante el siglo V, *Studia Ephemeridis Augustinianum*, 46, 457-481.
- VILELLA, J. (1996-1997): Els concilis eclesiàstics de la *Tarraconensis* durant el segle V, *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, *Annals de l' Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII, Girona, 1041-1057.
- VOLLMANN, B. (1974): Priscillianus, *Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (dir. Pauly-Wissowa-Kröll) suppl. 14, Stuttgart, col. 485-559.
- WERMELINGER, O. (1975): *Rom und Pelagius*, Stuttgart, 1975.